

JINOYATGA OLIB KELUVCHI IJTIMOY HARAKATLAR VA HUQUQBUZARLIKLARNING PAYDO BO'LISHI

Saliyeva Dilrux Tashkentbayevna

*O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti Yurisprudensiya yo'nalishi 2-kurs
talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada inson xatti-harakatlari va uning ilmiy talqini hamda huquqbuzarlik bilan aloqasi kabi jihatlariga ahamiyat beriladi. Jinoyatga olib keluvchi harakatkatlar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *xatti-harakat, anomiya, oqilona harakat, maqsadli harakat, affektiv harakat, huquqbuzarlik.*

Аннотация: *В этой статье основное внимание уделяется таким аспектам, как поведение человека и его научная интерпретация, а также его связь с правонарушением. Анализируются действия, приведшие к совершению преступления.*

Ключевые слова: *поведение, аномия, рациональное действие, целенаправленное действие, аффективное действие, правонарушение.*

Abstract: *This article focuses on aspects such as human behavior and its scientific interpretation, as well as its relationship to delinquency. The actions that led to the commission of the crime are analyzed.*

Keywords: *behavior, anomie, rational action, purposeful action, affective action, offense.*

KIRISH

Ma'lumki, tarbiyaning tayyor retsepti yo'q va bo'lishi ham mumkin emas, tarbiyaning usullari va metodikasigina mavjud bo'lib, ular maqsadga erishishda yordam beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyeyov ta'kidlaganidek, "Insonni faqat jazolash bilan, faqat repressiv usullar bilan tarbiyalab bo'lmaydi. Buni hayotning o'zi ko'p bor isbotlagan. Insonni tarbiyalash uchun butun jamiyat harakat qilishi, avvalambor, jinoiy holatlarni tug'diradigan sabab va omillarni hayotimizdan bartaraf etishimiz kerak"³⁵.

Jinoyatchilikning oldini olish huquqiy davlat, uning iqtisodiyoti, mafkurasi, madaniyati, odamlar o'rtasidagi rang-barang ijtimoiy munosabatlarni rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilgan tadbirlar majmui, ya'ni jamiyat hayotini jinoyatchilikka zid bo'lgan tarzda tashkil etish yo'li bilan ta'minlanadi. Kriminogen (jinoyatlarni yuzaga keltiruvchi yoki ularga imkoniyat yaratuvchi) omillarni bevosita bartaraf etish borasidagi izchil faoliyat ham jinoyatchilikning oldini olishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash amaliyoti bu yerda uning fosh qilinishi hamda uning oldini olish nuqtai

³⁵ Mirziyoyev SH.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - T.: "O'zbekiston", 2021. 107 bet.

nazaridan, ayniqsa, jinoyat protsessi yo'nalishida oqilona huquqiy normalar yaratish muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tarixiy jihatdan jinoyatchilikning sotsial kelib chiqishiga oid g'oyalar uning biologik mohiyati to'g'risidagi ta'limotga nisbatan ilgariroq va batafsilroq taraqqiy etganiga qaramay, dastlabki qarashlar qadimda va o'rta asrlarda, ijtimoiy va tabiiy fanlar taraqqiyot darajasi hali ancha past bo'lgan bir paytda diniy qarashlar va xurofot, bid'atlar jiddiy o'rin tutgan. Jinoyatchilarni ko'pincha aqldan ozgan, ichiga shayton, "insu-jins" joylashib olgan odamlar deb hisoblaganlar. Jinoyatchining inson sifatida yashash huquqini tan olmaslik insonning o'zidan jinoiy mohiyat izlashga qadar olib keldi.

Fransuz sotsiologi E.Dyurkgeym tomonidan ilgari surilgan anomiya nazariyasiga ko'ra, deviant xulq namoyon bo'lishining asosiy sabablaridan biri bu «ijtimoiy anomiya» hodisasi bo'lib, «Jamiyatda mavjud bo'lgan eski meyor va qadriyatlarning mavjud real munosabatlarga javob bermasligi, yangilari hali o'rnashishga ulgurmaganligi» uning a'zolari orasida deviant xulqning yuzaga kelishiga olib keladi.

Anomiya (so'zma-so'z ma'nosi - meyorsizlik, qonunsizlik) - jamiyatning shunday bir holatiki, bunda jamiyat a'zolarining bir qismi hamma uchun majburiy normalar mavjudligini bila turib ularni buzadi yoki ularni pisand qilmaydi. Fransuz sotsiologi E.Dyurkgeym anomiya hodisasini qoidalar ishlab chiqilmaganligi yoki ularning buzilishi bilan tushuntirishga harakat qiladi. U ayrim ijtimoiy faktlarni (o'zini o'zi o'ldirishlarni) psixologik yoki biologik tushunchalardan foydalanmasdan, boshqa ijtimoiy faktlar yordamida tushuntiradi. Keng faktik materialni to'plash orqali E.Dyurkgeym o'zini o'zi o'ldirishlar soni turli ijtimoiy guruhlarda teng emasligini (katoliklarda protestantlardan kamroq; shaharda qishloqdagidan ko'proq va sh.k.) ko'rsatadi va isbotlaydi. E.Dyurkgeym o'zini o'zi o'ldirishlar darajasini jamiyatning birlashish (birdamlik, jiplashish) darajasi bilan taqqoslaydi: birlashish darajasi qancha baland bo'lsa, o'zini o'zi o'ldirishlar darajasi shuncha past bo'ladi va aksincha, jamiyatda anomiya darajasi qancha baland bo'lsa, o'zini o'zi o'ldirishlar darajasi ham shuncha yuqori bo'ladi.

Nemis sotsiologi M.Veber qarashlarida harakat qilayotgan inson tayanch nuqtasi hisoblanadi. Unga olim "ijtimoiy fanlar atomi" sifatida qaraydi. Olim bularni tushuntirishda asosiy kategoriyalar - xulq-atvor, harakat va ijtimoiy harakatlardan foydalanadi. Veberga ko'ra, xulq-atvor - faoliyat umumiy kategoriyasi. Faoliyat, agar harakat qiluvchi unga subyektiv ma'no yuklasa, harakatga aylanadi. Nazarda tutilayotgan ma'no boshqa kishilarning harakatlari bilan bog'lansa va ularga qarab mo'ljal olsa, harakat ijtimoiy harakatga aylanadi. Bunda ijtimoiy harakatning ikki asosiy belgisi farqlanadi: Oqilonalik, onglilik. Harakat, "agar harakat qiluvchi yoki harakat qiluvchilar unga muayyan subyektiv ma'no yuklasalar", ijtimoiy bo'ladi.³⁶

³⁶ Дюркгейм Э. Социология. Социологический этюд. - М.: Мысль, 1994. - С. 278.

Boshqalar xulq-atvoriga qarab mo'ljal olish. Harakat, agar u "boshqalar xulq-atvori bilan bog'lansa va ularga qarab mo'ljal olsa", ijtimoiy bo'ladi.

O'smirlar muammosiga e'tiborni kuchaytirish zarurligining asosiy sabablari: 1) fan va texnika rivojlanishi natijasida madaniyat, san'at va adabiyot, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarayotgani 2) ommaviy axborot ko'lamining kengayishi tufayli o'smirlar ongliligi darajasining ko'tarilgani; 3) o'g'il va qizlarning dunyo voqealaridan, tabiat va jamiyat qonunlaridan, tarixdan yetarli darajada xabardorligi; 4) ularning jismoniy va aqliy kamoloti jadallashgani; 5) o'smirlar bilan ishlashda g'oyaviy-siyosiy, vatanparvarlik va baynalmilal tarbiyaga alohida yondashish zarurligi; 6) oshkoralik, ijtimoiy adolat, demokratiya muammolarining ijtimoiy hayotga chuqur kirib borayotgani; 7) o'quvchilar uchun mustaqil bilim olish, ijodiy fikr yuritish, o'zini o'zi boshqarish, anglash, baholash va nazorat qilishga keng imkoniyat yaratilgani.

Kriminologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir qilingan beshta jinoyatdan to'rttasi nazoratsizlik, salbiy xislatlarga ega shaxslar ta'siri ostida yuz bergan.

Italiyalik olim CH. Lambrozo g'oyasida odamlar biologik tuzulishiga ko'ra xulq-atvor tipining ma'lum bir turiga moyilligi bilan bog'liq holda tushuntirilish bekorga emas. U kriminal tipning biologik jihatlarini tahlil qiladi va jinoyatchilarni 4 tipga ajratadi:

1. Tug'ma jinoyatchilar tug'ilganidan anatomik, fiziologik belgilari ko'ra aniqlanadi. Ular jinoyatni anglagan holda, o'ylab, ishonch bilan harakatlanadilar.

2. Ruhii kasallikka uchragan jinoyatchilar. Ular anglamagan holda ruhiy kasallik natijasida qonunlarni buzadilar.

3. Ishqiboz yoki kuchli ehtirosiga moyilligi bor jinoyatchilar. Beqaror xarakterli va o'ylamasdan jazava holatida jinoyat qiluvchilar.

4. Tasodifiy jinoyatchilar. Voqealarning bir-biriga to'g'ri kelib qolishi oqibatida va mulohaza qilmasdan, vaziyatga qarab jinoyat qiluvchilar.

Lambrozo filogenetik xususiyatlar asosida inson evolyusiyasini tahlil qilgan bo'lsa, amerikalik sotsial psixolog va vrach V. Sheldon XX asr o'rtalarida jinoyatchi xulqi, inson tanasining tuzulishini jonivorlardagi analogiyasi bo'yicha tahlil qiladi. Inson tanasi tuzulishining somatik, fiziologik va psixologik tasnifiga muvofiq keladigan uch turini ajratib ko'rsatadi: 1. Ektomorf (tashqi shakl) - haddan tashqari sezgir, ozg'in, nevroz, o'zini tahlil qilishda og'uvchan. Tasodifan jinoyatchi bo'lib qoladi. Endomorf (ichki shakl)- o'rtacha to'la, yumshoq, dumaloq tana, kirishimli, o'z hohishlariga erk beruvchi, voqealarning bir-biriga to'g'ri kelib qolishi oqibatida jinoyatchiga aylanadi. Mezomorf (o'rta, oraliq)-kuchli tana mushaklariga ega, his qilishning boshlanishi sust, notinch. Bu tip ko'proq kriminal hulqga erk beruvchi tipdir. Biroq amalda kuzatishlar va tadqiqotlar deviatsiyaning biologik tushuntirishlarini tasdiqlamadi. D.N.Zernov o'z tekshirish tadqiqotlariga asoslanib shunday xulosa keladi, ya'ni tug'ma jinoyatchilar bo'lmaydi.

Sotsiologiya, meditsina, fiziologiya, pedagogika va psixologiya odam rivojlanishini aniqroq bosqichlarda o'rganadi. Individning jismoniy va ruhiy tomonida o'zgarishlar vujudga

keluvchi kritik vaqtlar bizga ma'lum. Ular shu vaqt ichida muayyan sifatlar rivojlanishi qulay bo'ladi. Yurish gapish, o'qish, yozish, mehnat qilishni rivojlantirishning yosh chegaralari fanga aniq ma'lum. O'smirlar huquqbuzarliklari oldini olish ushbu vaqtlarni aniqlashdan tashqari, o'smirlarni tipologik xususiyatlarni o'rganishini talab qiladi. Ularga asosan shaxsing biron-bir ta'siriga aks ta'sirini aniqlashga yordam beradi. Bular asosida ijtimoiylashishning alohida bosqichlari bo'yicha va shaxsning tipik xususiyatlariga ko'ra differentsiallangan dasturlar tuzish mumkin bo'lardi.

Ushbu muammo turli fan sohalari vakillari, avvalo sotsiolog, psixolog va pedagoglardan, olimlar va amaliyot xodimlaridan iborat kollektiv tomonidan hal qilinishi mumkin. Ijtimoiylashishni ilk davrida, asosiy axloqiy jismoniy va ma'naviy sifatlar shakllanishi vaqtida ijtimoiy subyektlar - oilaning ahamiyati yuksak bo'ladi. Bu, birinchidan - ota-onaning avtoriteti va ikkinchidan uzoq vaqtli emotsional kontakt borligi bilan belgilanadi. Lekin, oila ham ijobiy, ham aksijtimoiy subyekt bo'lishi mumkin. Bunda birinchi holda unga tegishli differentsiallangan dastur berish, ikkinchi holda aksijtimoiy ta'sirini yo'qotish kerak. Har qanday huquqbuzarliklarning oldini olishda shaxsga psixologik-pedagogik ta'sir etilmas ekan, tarbiyaviy ishlarda samaradorlik bo'lmaydi. O'smirlarga pedagogik ta'sir etish usullaridan asosiy maqsad - tarbiyalanayotgan shaxslarga yakka tartibda pedagogik ta'sir etish orqali ularni jamiyat uchun foydali ishga jalb qilish.

Shaxs xizmat faoliyatining ahamiyatini oshirish va ko'rsatishda huquq normalarining bugungi kundagi ta'siri, jinoyatning oldini olish va sodir etilgan jinoyatlarning sabablarini aniqlash hamda ochib berish - doim eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Yakka tartibdagi huquqbuzarlik-larning oldini olish haqida Y. V. SoloPONOVning fikriga ko'ra, shaxsning sudlanganligi - bu uning uchun o'ziga xos sinov muddati hisoblanadi, chunki shaxs jazoni o'tab, o'zini erkin hayotga moslashganligini ko'rsata bilishi kerak. Bu fikr esa shaxsga ta'sir etishda o'ziga xos yakka tartibdagi profilaktika hisoblanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jinoyatga olib keluvchi ijtimoiy harakatlar ko'pincha ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Ijtimoiy muhitdagi beqarorlik, oilaviy muammolar, ta'lim va ish bilan bandlikning yetarli darajada ta'minlanmasligi, shuningdek, ijtimoiy adolatning sustligi, shaxslarni huquqbuzarlik va jinoyatga yo'naltiruvchi muhim sabablar sifatida namoyon bo'ladi. Huquqbuzarliklarning paydo bo'lishi ko'pincha shaxsning shaxsiy motivatsiyasi va atrof-muhitning ijobiy va salbiy ta'sirlari o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sir natijasida yuzaga keladi. Shu bilan birga, jinoyatlarning oldini olish va huquqiy ongni rivojlantirish bo'yicha profilaktik tadbirlar samaradorligini oshirish, ijtimoiy adolatni mustahkamlash va huquqiy madaniyatni oshirish orqali amalga oshirilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev SH.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. - T.: "O'zbekiston", 2021. 107 bet
2. Dyurkgeym E. Samoubiystvo. Sotsiologicheskiy etyud. - M.: Misl, 1994. - S. 278
3. Husanov O. Huquqiy tarbiya: maqsad va vazifa, muammo va yechimlar // Huquq va burch. - Toshkent, 2006. - № 6-7. - B. 28-29.
4. Tadjixonov U., Saidov A. Huquqiy madaniyat nazariyasi. 1-2.Tom. - T.:Adolat, 1998.- B.316.